

דבר ה' זו הלכה (שבת קל"ח): הלכה שבועית בנושאים אקטואליים

מדוע אין מסכת חנוכה? מדיני על הניסים - מקורות והערות

א. מדוע אין מסכת חנוכה במשנה?

דיני הדלקת נר חנוכה נלמדים בברייתא בפרק שני של מסכת שבת. שאלו האחרונים, מדוע לא ייחד רבי יהודה הנשיא מסכת לדיני חנוכה? מדוע מצוות חנוכה "החביבה עד מאד" (כלשון הרמב"ם) מוזכרת במשניות רק בדרך אגב¹? התשובה הראשונה היא מרבי אברהם בן הגאון מוילנא. הוא מעיד ששמע מאביו, הגר"א, שבמסכתות הקטנות הייתה מסכת חנוכה. לצערנו, מסכת זו אבדה² ככל הנראה. החת"ם סופר כתב תירוץ אחר: כל מצוה שהיו רגילים בה לא נכתבה במשנה. לדוגמא: לא כתוב במשנה שצריך לקרוא קריאת שמע בערב, אלא רק מתי צריך לקרואה. מאחר ומצוות חנוכה חביבה, העם היה רגיל בה וידע את דיניה ולכן רבי יהודה הנשיא לא הוצרך לכתוב את דיניה במשנה³. בדרך דומה לזו ביאר החיד"א, שמאחר שדיני חנוכה מבוארים במגילת תענית, ובזמן שסדר רבי יהודה הנשיא את המשנה לא בטלה מגילת תענית, לא היה צורך לסדר לה מסכת מיוחדת⁴. תירוצים נוספים לשאלה זו מובאים בדף מקורות המצורף⁵.

ב. מדיני על הניסים

"כל שמונת ימי חנוכה אומר על הניסים בברכת המזון בברכת הארץ ובתפלה בברכת מודים" (לשון השו"ע, סימן תרפב סעי' א)⁶. שכח ולא אמר על הניסים בתפילה: אם נזכר לפני שסיים את ברכת מודים, אפילו אמר ברוך אתה ועדיין לא הזכיר שם שמיים, חוזר ואומר על הניסים ומסיים את הברכה. נזכר אחרי שאמר שם שמיים בחתימת הברכה - אינו חוזר. שכח ולא אמר על הניסים בברכת המזון: כל שלא סיים את הברכה (כדלעיל) חוזר. אם סיים את הברכה - לדעת רמ"א אומר בסוף ברכת המזון כשמגיע להרחמן - "הרחמן הוא יעשה לנו נסים ונפלאות כשם שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה" וממשיך את נוסח על הניסים מהמילים "בימי מתיתיהו" עד הסוף⁷.

מקורות והערות

1. דיני חנוכה הובאו בברייתא במסכת שבת (כא ב) ובגמרא שם. במשנה אין מסכת שעוסקת בדיני חנוכה. שלא כמו דיני פורים, שאע"פ שגם הוא רק מדרבנן יש לו מסכת מיוחדת- מגילה.
דבר מעניין ומפליא הוא שחג חנוכה מוזר במשניות שמונה פעמים (באחת הפעמים רק ברמז), כמספר ימי החג:
א. במסכת ביכורים (פ"א מ"ו): "מעצרת ועד החג מביא וקורא מן החג ועד **חנוכה** מביא ואינו קורא".
ב. במסכת ראש השנה (פ"א מ"ג): "על ששה חדשים השלוחין יוצאין... על כסלו מפני **חנוכה**".
ג. במסכת תענית (פ"ב מ"י): "אין גוזרין תענית על הצבור בראש חודש **בחנוכה** ובפורים".
ד. במסכת מגילה (פ"ג מ"ד): "לכל מפסיקין בראשי חדשים **בחנוכה** ובפורים בתעניות ובמעמדות וביום הכפורים".
ה. במסכת מגילה (פ"ג מ"ו): "**בחנוכה** בנשיאים".
ו. במסכת מועד קטן (פ"ג מ"ט): "בראשי חדשים **בחנוכה** ובפורים מענות ומטפחות בזה ובזה אבל לא מקוננות".
ז. במסכת בבא קמא (פ"ו מ"ו): "גמל שהיה טעון פשתן ועבר ברשות הרבים ונכנס פשתנו לתוך החנות ודלקו בנרו של חנוני והדליק את הבירה בעל הגמל חייב הניח חנוני נרו מבחוץ החנוני חייב רבי יהודה אומר **בנר חנוכה** פטור".
ח. במסכת מדות (פ"א מ"ו) "מזרחית צפונית בה גזו **בני חשמונאי את אבני המזבח ששקצום מלכי יון**".
ועולה התמיהה, מדוע לא סדר רבי יהודה הנשיא מסכת מיוחדת לדיני חנוכה? בפרט שמצווה זו "מצוה חביבה היא עד מאד" כלשון הרמב"ם (מגילה וחנוכה פ"ד הל' יב).

2. בקובץ ישורון (ח"ד אלול תשנח עמ' רלח) הובאה הקדמתו של רבי אברהם בן הגר"א לאגדת בראשית. וכתב שם "שמעתי ממר אבא הגאון זצללה"ה שממנין שבע מסכתות קטנות, היה עוד מסכת תפלין ומסכת מזוזה ומסכת חנוכה, ולא ביאר לי בפירוש מי הביאם". ובהערת העורך שם כתב "גם בהקדמתו לס' רב פעלים כתב "שמעתי מאדוני אבי הגאון נ"י (אביו היה אז בחיים)

שהשבע מס' קטנות המה חוץ מאשר נמצא לנו והן מס' תפלין ומס' חנוכה ומס' מזוזה ולא ביאר לי מי הביאם"... והנה מסכת תפלין ומסכת מזוזה שניהם נדפסו ע"י ר' רפאל קירכהיים בין שבע מסכתות קטנות אבל מסכת חנוכה לא נדפסה".

ולצערינו כנראה אבדה מסכת זו ממנו. ואין לתמוה על זה- שכן דבר ידוע ומפורסם שיש מקורות שאבדו במהלך הדורות ונגלו בדורות האחרונים. (ואע"פ שלמפורסמות אין צריך ראייה, מעניין לראות מה שהעיד רב האי גאון בתשובות הגאונים (שו"ת שערי תשובה סי' רמג), "ובא אלינו איש חכם וחסיד זקן ודורש בישיבה... וסדר משנה תוספת על סדרי שלנו ראינו בידו שהיה מביא ולא זכינו להעתיק שסבתו גדולה ונחפז ללכת")

3. מסכת סוכה מתחילה בדיני סוכה- גובה, מספר דפנות, סכך. מדוע המשנה לא מתחילה בחיוב ישיבה בסוכה?

התשובה היא שאין דרכה של המשנה להשמיע דינים ידועים ומפורסמים. הדוגמא המפורסמת ביותר לעיקרון זה היא בתחילת מסכת ברכות (ב א)- המשנה פותחת בזמן קריאת שמע של ערבית, וקשה, למה לא התחילה הגמרא מהחיוב לקרוא קריאת שמע? אלא עונה הגמרא "תנא אקרא קאיי", כלומר, מאחר והחיוב לקרוא קריאת שמע ידוע ומפורסם כי הוא מפורש בפסוק, אין למשנה צורך להשמיע אותו.

כלשון הרמב"ם בפירוש המשנה (מנחות פרק ד משנה א), "אבל דיני הציצית והתפלין והמזוזות וסדר עשייתן והברכות הראויות להן וכן הדינים השייכים לכך והשאלות שנתעוררו בהן אין ממטרת חבורנו לדבר בכך לפי שאנחנו מפרשים והרי המשנה לא קבעה למצות אלו דברים מיוחדים הכוללים את כל משפטיהם כדי שנפרשם, וטעם הדבר לדעתי פרסומן בזמן חבור המשנה, ושהם היו דברים מפורסמים רגילים אצל ההמונים והיחידים לא נעלם ענינם מאף אחד, ולפיכך לא היה מקום לדעתו לדבר בהם, כשם שלא קבע סדר התפלה כלומר נוסחה וסדר מנוי שליח צבור מחמת פרסומו של דבר, לפי שלא חבר סדור אלא חבר ספר דינים".

והוסיף מהר"ץ חיות (הגהות הש"ס כאן), "והיינו שהמשנה תניח שעניני התורה והקבלה הנהוגים בכל עת ידועים לכל, לכן לא תחזור עליהם. רק תעסוק להודיע ולהורות לחכמים אותן מקרים הנעלמים מעיני ההמון".

מינא לדידן, כתב החת"ם סופר בחידושו (גיטין ע"א ד"ה כנסי) "ואל תתמה שהרי בשום מקום במשנה לא נזכר שיניח אדם תפלין ושבגד של ד' כנפות חייב בציצית אלא תפלה של ראש אינו

מעכב של יד ותכלת אינו מעכב לבן ולא תנן חייב אדם להדליק נר חנוכה אלא גץ שיוצא ר' יהודה אומר בנר חנוכה פטור, ונר חנוכה גופא היכי הוזהר במשנה אלא רגילים היו בכך".

4. כתב הגאון חיד"א בספרו דברים אחדים (דרוש לב ד"ה ואני) "ואני שמעתי נזרקה מפי חבורה חקור דבר, אמאי רבינו הקדוש לא שנה במשנה דיני חנוכה כי אם כלאחר ידו במגילה, בחנוכה בנשיאים, וכיוצא, ובקמא אם היה נר חנוכה פטור והיה לו לשנות לפחות פרק אחד מדיני חנוכה, ובו בפרק נענה הרב החסיד כמהר"ר יוסף ׳ סמוך זלה"ה ואמר דמגילת תענית נשנית קודם המשנה וכדתנן במתני' פ"ב דתענית כל הכתוב במגילת תענית דלא למספר וכו' וכבר במגילת תענית קתני דיני חנוכה, והם הברייתות שהביאו בש"ס ומשום הכי לא הוצרך רבינו הקדוש לשנות דיני חנוכה".

5. שלשה תירוצים נוספים נאמרו בשאלה זו. הראשון קשה, השני רעיוני והשלישי נסיבתי, ונבאר.

בספר חוט המשולש (דף נ ע"א) כתב בשם החת"ס, שהטעם שלא נקבעה מסכת מיוחדת לזכר נס חנוכה הוא, שרבי יהודה הנשיא היה מזרע בית דוד ומאחר ונס חנוכה נעשה על ידי בית חשמונאי שתפסו את המלוכה שלא כדין, ולא השיבוה לזרע בית דוד, חרה לרבינו הקדוש ובכתבו המשנה על פי רוח הקודש נשמט הנס מחיבורו.

ובשו"ת מהרי"א (לרבי יהושע אהרן צבי ויינברגר, או"ח סי' עח) כתב "והנה מה שכתבת בשם הספר חוט המשולש שהביא בשם מרן רבינו הקדוש מאור הגולה בעל חת"ס ז"ל שאמר, הא דלא נזכר במשנה נס חנוכה היינו טעמא משום דרבינו בעל מסדר המשנה הוא מזרע דוד המלך ע"ה, ונס חנוכה נעשה ע"י החשמונאים והמה תפסו המלוכה ולא היו מזרע דוד. ועל זה כתבת שיש בעניין זה ח"ו חלול ה' לאמור על רבינו הקדוש שבעבור כבודו וכבוד בית אבותיו יסתיר לפרסם הנס. אולם זה ודאי לא היה כוונת מרן חת"ס. דרבינו הקדוש לא הזכיר נס חנוכה במשנה משום כבודו או כבוד בית אבותיו, אלא אדרבא דכוונת מרן ז"ל דגם זה עשה רבינו הקדוש לשם שמיים כמו דכל מעשיו היו לשם שמיים. כלומר מאחד דחשמונאים דעל ידיהם נעשה הנס והמה על ידי זה עשו שתפסו המלכות מזרע דוד, ולהכי לא הזכירם במשנה ולא מחמת כבודו וכבוד בית אבותיו".

כלומר הסיבה שרבי לא קבע מסת מיוחדת לחנוכה היא כי הנס שנעשה לחשמונאים גרם להם לחטא וקלקול, שלא החזירו המלכות לבית דוד, ולכן לא רצה רבי לקבוע מסכת מיוחדת לזר נס זה.

אמנם מאידך יש לציין שלא ברור כלל שתפיסת המלוכה על ידי החשמונאים הייתה עוון. אדרבא ייתכן שהיה בזה כורח ועשו טוב בפעולה זו. עיין בשו"ת ציץ אליעזר (חיי"ט סי' כו) שדן בשאלה זו באריכות ובסוף דבריו הוא מביא מהחת"ם סופר שנהגו כדן (ממילא קשה מה שכתב בחוט המשולש בשמו וק"ל).

וז"ל הציץ אליעזר, "אודות תפיסת החשמונאים רסן המלוכה בידם, נוסף על המתבאר לעיל מינה, התבוננתי בכמה מקומות בדברי החתם סופר. והבנתי שפירש שלמרות שהיו ערים על כך מכל מקום היתה זאת להם כורח השעה, כי כפי הנראה לא מצאו שיוכל עשות זאת ממשפחת בית דוד, וחזו ברוח קדשם כי טוח רחוק עד שיגיעו לידי כך, ושקדו על כן לגדור גדרים לבית ישראל שלא יאוונה להם רע, כתוצאה מזה. יעוין בדרשות חתם סופר בדרוש חנוכה תקצ"ו (עמוד 138) ד"ה ולעמך וכו' תשועה גדולה ופורקן כהיום הזה, שכותב בזה"ל: "נ"ל שהוא היפוך ממ"ש [הילקוט נצבים] בפסוק וישליכם אל ארץ אחרת כהיום הזה, שהשלכה אינה לעולם אלא כיום הזה שמאפיל והדר מאיר, והכא בהיפוך הישועה כיום הזה שמאיר והדר מאפיל כי הבינו שאין ישועה זו לנצח כל זמן שאין מלכות בית דוד מושלת, ע"כ נתעוררו החשמונאים והחזיקו מעוז התורה ועשו גדרים וסייגים הרבה וגזרו גזירות בתורה ואלמלא הם ח"ו תפוג תורה בגלות האחרון הזה ורמז לזה רמב"ן בפסוק לא יסור שבט מיהודה, והיינו וטיהרו את מקדשך פי' את ישראל טיהרו מכל סיג ופסולת שהי' להם לפי שעה אחר גלות יון. ועוד הדליקו נרות בחצרות קדשך פי' הסייגים והגדרים שבנו סביבות גוף התורה הנקרא דביר קדשך, אותו מקום הגדר קרא חצרות קדשך החצר שסביב הדביר שם הדליקו נרות ע"ד משל האירו עינינו והגיהו חשכינו עכ"ל. והחתם סופר ז"ל חוזר על הרעיון והמצע הזה בכמה וכמה מקומות מדרשותיו.

הרי לנו שלמרות שלעני החתם סופר עמדו באותה שעה גם דברי הרמב"ן עה"פ לא יסור שבט מיהודה, והזכירו בקשר לקטע שכותב שם כי היו חסידי עליון ואלמלא הם נשתכחו התורה והמצוה מישראל, בכל זאת אודות מה שתפסו רסן המלוכה בידם, דעתו היא שגם החשמונאים היו ערים לכך, והבינו גם הבינו שעיי"כ אין ישועה זו לנצח כל זמן שאין מלכות בית דוד מושלת. וברור איפוא שעשו אפ"ה זאת לא במעל וזדון ח"ו, אלא תפסו הרע במיעוטו מפני שלא היתה קיימת מציאות כזאת להציב ניר לבית דוד באותה תקופה קריטית, ומשום כך לשם גדירת פירצות העוללות לצאת כתוצאה מזה בקרב בית ישראל בעת ההיא ולימים באים שקדו מאידך לחיזוק מעוזה של תורה ולעשיית סייגים וגדרים סביבה ותוספת קדושה וטהרה" [עכ"ל הציץ אליעזר].

התירוץ הבא הוא תירוץ רעיוני שיש בו הסבר למהותו של חנוכה. בשפת אמת (חנוכה תרמד ד"ה איתא) ביאר שחנוכה הוא חג תורה שבעל פה - "הוא בחינת תורה שבעל פה, שהארת נס הזה הוא

בפיהן של ישראל. דאיתא, אסתר סוף כל הניסים, והאיכא חנוכה? ניתן לכתוב קאמינא. לכן נס חנוכה אינו בכתב, וגם במשנה אינו מיוסד מצות חנוכה, וגם בגמרא אמרו מאי חנוכה? דת"ר... וגם אמרו חנוכה לא תניא וכו'. הכל לרמז שחנוכה לא ניתן לכתוב, והוא כמ"ש אכתוב לך רובי תורת, כמו זר נחשבו, ובימי היונים נתפרש התורה יונת ומזה נעשה כמה קלקולים עד שעשה לנו הקדוש ברוך נסים בימים הללו. ולכן ראו חכמים שלא לפרש זה הנס רק שמו אותו בפיהן של ישראל בחינת תורה שבעל פה".

תירוץ אחרון לשאלה מדוע לא נזכר נס חנוכה במשנה כתבו הג"ר ראובן מרגליות והציץ אליעזר.

בספר יסוד המשנה ועריכתה (עמ' כא-כב) כתב הג"ר ראובן מרגליות, "ובכן, כאשר תלמי המלך בזמנו צוה להעתיק לו התורה שבכתב לידע מה כתיב בה (מגילה ט) כן התעניינה הנציבות לידע תוכן התורה שבעל פה, ראה בבלי בבא קמא (לה א) ששלחה מלכות הרשעה שני סרדיוטות אצל חכמי ישראל, למדוני תורתכם. ובירושלמי שם (פ"ד ה"ג) מפורש שהיה זה בזמן נשיאות רבן גמליאל... דרישה כזאת היא אשר יכלה להמריץ את נשיא ישראל להתעודד ולערוך בספר גלוי לכל העמים תורת היהודים וקבלתם יסודי התורה שבעל פה. להתודע ולהגלות שאין בה כל הטחת דברים נגד כל אומה ולשון ולא כל תעודה מדינית.

ואחרי אשר חשב רבי שספרו יבוקר מאנשי מדע העומדים מחוץ להיהדות, שיחרצו עליו משפטם לפני כס המלוכה המרכזית ברומא, נבין למה השמיט ממשנתו הרבה דברים חשובים עקרים בתורת ישראל. והוא נצר משרשי בית דוד לא הזכיר תקות ישראל ותוחלתו הגאולה העתידה על ידי משיח בן דוד כאשר הזכיר עניין תחיית המתים.

כן לא שנה עניין חנוכה והלכותיה במשנה, בעוד אשר להלכות פורים קבע מסכת מיוחדת, שזהו לאשר כל כאלו היו למורת רוח הרומיים שחשבום כענינים פוליטיים חגיגת הנצחון הלאומי ותקות חפשיותו".

כדברים האלה כתב בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ט סי' כו) "ואולי היה אז גם פחד להרחיב הדיבור על הדלקת הנרות בגלל העובדא שהיה כתוצאה מזה כמסופר בירושלמי פ"ה דסוכה ה"א ואיכ"ר ד' אות כ"ג, יעו"ש".

6. במסכת שבת (כא ב) למדנו "מאי חנוכה דתנו רבנן בכ"ה בכסליו יומי דחנוכה תמניא אינון דלא למספד בהון ודלא להתענות בהון שכשנכנסו יוונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן

גדול ולא היה בו אלא להדליק יום אחד נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים לשנה אחרת קבעום ועשאום ימים טובים בהלל והודאה"

ופירש רש"י (ד"ה ה"ג ועשאום) שעשאום ימים טובים בהלל והודאה היינו "לא שאסורין במלאכה, שלא נקבעו אלא לקרות הלל ולומר על הנסים בהודאה".

כלומר לשיטת רש"י ביסוד התקנה של חנוכה היה לומר על הניסים ואמירה זו היא חלק מההודאה על הנס בחנוכה.

הרמב"ם חולק. כשהגדיר הרמב"ם את תקנת חנוכה כתב (מגילה וחנוכה פ"ג הל' ג) "מפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת הימים האלו שתחלתן מליל חמשה ועשרים בכסלו ימי שמחה והלל ומדליקין בהן הנרות בערב על פתחי הבתים בכל לילה ולילה משמונת הלילות להראות ולגלות הנס, וימים אלו הן הנקראין חנוכה והן אסורין בהספד ותענית כימי הפורים, והדלקת הנרות בהן מצוה מדברי סופרים כקריאת המגילה". ולא הזכיר כלל בתקנה שיש לומר על הניסים.

ובקונטרס וזה לשונו (חנוכה עמ' קל) הביא מקונטרס חנוכה ומגילה שכתב על פי זה שלדעת הרמב"ם יסוד אמירת על הניסים הוא מדין הזכרת המאורע, כמו יעלה ויבוא בראש חודש ובמועדים שמזכירים מעין המאורע בתפילה ובברכת המזון. ולכן הרמב"ם לא הזכיר דין על הניסים בהלות חנוכה כלל, אלא בהלכות תפילה.

בין כך ובין כך מפורש עולה שיש חיוב לומר על הניסים בתפילה.

ובברכת המזון דנה הגמרא במסכת שבת (כד א) שם למדנו "איבעיא להו מהו להזכיר של חנוכה בברכת המזון כיון דמדרבנן הוא לא מדכרינן או דילמא משום פרסומי ניסא מדכרינן? אמר רבא אמר רב סחורה אמר רב הונא אינו מזכיר ואם בא להזכיר מזכיר בהודאה. רב הונא בר יהודה איקלע לבי רבא סבר לאדכורי בבונה ירושלים אמר להו רב ששת כתפלה מה תפלה בהודאה אף ברכת המזון בהודאה".

ופירש רש"י "בתפלה פשיטא לן, שהרי להלל ולהודאה נקבעו, כדאמרינן לעיל".

ומתבאר מן הגמרא שאין חיוב לומר בברכת המזון, אלא אם רוצה לומר, אומר בברכת ארץ. אלא שלמעשה כתב האור זרוע (סי' שכז) שהאינדא נהגו בה חובה, ולכן חייבים להזכיר על הניסים בברכת המזון.

ובארחות חיים (הלכות חנוכה אות כב) כתב "מזכירין בהודאה על הנסים ויש בו קכ"ד תיבות כמנין יוחנן שתקנו וכן יש קכ"ד תיבות מתפלה למשה עד ויהי נועם שאמרו משה על מלאכת משכן שרצה להקימו בכסלו אמר לו הק"ב שמחה אחרת של כהנים תהיה בכסלו".

7. שו"ע ורמ"א (סי' תרפב סעי' א): "כל שמונת ימי חנוכה אומר על הניסים בבה"מ בברכת הארץ, ובתפלה בברכת מודים. ואם לא אמר, אין מחזירין אותו. ומיהו אם נזכר באותה ברכה כל זמן שלא הזכיר את השם, אפילו נזכר בין אתה להשם, חוזר. **הגה.** י"א כששכח על הניסים בברכות המזון כשמגיע להרחמן יאמר: הרחמן יעשה לנו נסים ונפלאות כשם שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה בימי מתתיהו כו".